

УДК 37.011.3(476)"186"

ШКОЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА ЦАРЫЗМУ Ў БЕЛАРУСІ Ў ПАЧАТКУ 1860-х г.

В. М. Астрога

*Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт, вул. Сьвярдлова, 13 а, 220006, г. Мінск,
ostroga.v@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца асноўныя накірункі адукацыйнай і кадравай палітыкі царызму на тэрыторыі Беларусі ў 1860-я гг. Падкрэсліваецца яе дваісты і непаслядоўны характар: змест пастаянна карэктаваўся ва ўмовах складанай грамадска-палітычнай сітуацыі і вымушанай барацьбы з польскім уплывам. Прыхільнікі афіцыйнай гітарыяграфіі падкрэслівалі падвіжніцкі і прагрэсіўны характар асветніцкай місіі самадзяржаўя. Згодна з другой канцэпцыяй, прычынай рэформаў быў эканамічны стан краіны, таму урадавая праграма насіла прагматычны характар.

Ключавыя словы: Віленская навучальная акруга; настаўнік; адукацыйная палітыка; навучальныя ўстановы; дырэкцыі народных вучылішчаў.

ШКОЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В БЕЛАРУСИ В НАЧАЛЕ 1860-х г.

В. М. Острога

*Белорусский государственный технологический университет, ул. Свердлова, 13а,
220006, г. Минск, ostroga.v@mail.ru*

В статье рассматриваются основные направления образовательной и кадровой политики царизма на территории Беларуси в 1860-е годы. Подчеркивается ее двойственный и противоречивый характер: содержание постоянно корректировалось в условиях сложной общественно-политической ситуации и вынужденной борьбы с польским влиянием. Сторонники официальной историографии подчеркивали подвижнический и прогрессивный характер просветительской миссии самодержавия. Согласно второй концепции, причиной реформ было экономическое состояние страны, поэтому программа правительства носила прагматичный характер.

Ключевые слова: Виленский учебный округ; учитель; образовательная политика; учебные заведения; дирекция народных училищ.

SCHOOL POLICY OF TSARISM IN BELARUS IN THE EARLY 1860s

V. M. Ostroga

*Belarusian State Technological University, st. Sverdlova, 13a, 220006, Minsk,
ostroga.v@mail.ru*

The article examines the main directions of the educational and personnel policy of tsarism on the territory of Belarus in the 1860s. Its dual and contradictory nature is emphasized: the content was constantly adjusted in the conditions of a difficult socio-political situation and the forced struggle against Polish influence. Supporters of official guitarography emphasized

the ascetic and progressive nature of the educational mission of the autocracy. According to the second concept, the reason for the reforms was the economic condition of the country, so the government program was pragmatic.

Keywords: Vilna educational district; teacher; educational policy; educational establishments; Directorate of public schools.

Пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі царскі ўрад праводзіць аб'яднаўчую палітыку, накіраваную на іх збліжэнне і зліццё з цэнтральнымі расійскімі рэгіёнамі. Важным рычагом у ажыццяўленні гэтых мэт была сістэма народнай адукацыі. Прадстаўнікі афіцыйнай ідэалогіі былі перекананыя ў тым, што сфера асветы павінна з'яўляцца фактарам стабільнасці і непахіснасці існуючых парадкаў, своеасаблівым гарантам непарушнасці існаваўшых палітычных і сацыяльных адносін. Разам з тым, адставанне краіны ад еўрапейскіх дзяржаў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, эканамічныя інтарэсы буржуазіі, прамысловы і гандлёвы дабрабыт якой у значнай ступені залежыў ад культурнага ўзроўню работнікаў, стымулявалі ажыццяўленне мадэрнізацыйных працэсаў і паказвалі неабходнасць развіцця пісьменнасці насельніцтва і прафесійнай адукацыі. Вядомы дзеяч народнай асветы Г. А. Фальбарк справядліва адзначаў: «Расія, невуцкая і спустошаная, паўстала перад сценамі Севастопаля... Гераізм асобных людзей не мог выправіць тое, што было падрыхтавана ўсёй сістэмай». Таму у шэрагу палітычных задач вылучалася «вялікая справа правільнай арганізацыі адукацыі» [21, с. 9–10].

Сістэма адукацыі першай паловы XIX ст. характарызувалася разнастайнасцю навучальных устаноў, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні розных міністэрстваў і ведамстваў. Напярэдадні школьнай рэформы 1860-х гг. у Беларусі дзейнічала 576 навучальных устаноў усіх тыпаў: 12 сярэдніх, 45 няпоўных сярэдніх, 45 прыватных і дзяржаўных жаночых вучылішчаў, 21 духоўнае вучылішча і 453 пачатковыя школы. Ва ўсіх школах навучалася каля 17 тыс. чалавек [4, с. 283].

Апакун Віленскай навучальнай акругі П. Шырынскі-Шыхматаў у 1861 г. у запісцы міністру народнай асветы А. У. Пуцяціну адзначаў, што «інтарэсы Расіі ў тутэйшым краі настолькі вялікія, што выдаткі, хаця б і значныя, злучаныя з рознымі мерамі, якія маюць мэтай яго падтрыманне, не павінны служыць таму перашкодай». Заўважалася, што Віленская навучальная акруга знаходзілася ў асаблівым становішчы, якое вызначалася «нацыянальнасцю насельніцтва» [9, с. 1–3]. Урадавым колам было відавочна, што «настаўнікі-палякі, асабліва пры тагачасным настроі польскага грамадства, не маглі не падтрымліваць у школе польскай мовы, польскіх поглядаў, польскага духу» [1, с. 21, 6]. «Асаблівасці Паўночна-Заходняга краю» патрабавалі адпаведнай адукацыйнай палітыкі. Падкрэслівалася неабходнасць кантролю за дзей-

насцю навучальных устаноў, у якіх рускія настаўнікі павінны былі карыстацца правамі дзяржаўнай службы, маглі атрымліваць чыны і прадстаўляцца да ўзнагарод [9, с. 37–38]. У гэтых умовах надзвычай важная ўвага надавалася рускай мове выкладання граматы.

Новыя вучылішчы вырашылі адкрываць у Віленскай, Гродзенскай губернях і Навагрудскім павеце Мінскай, дзе, нягледзячы на моцны польскі ўплыў, частка насельніцтва з’яўлялася праваслаўнай. У маі 1862 г. А. П. Шырынскі-Шыхматаў камандзіраваў сваіх служачых у гэтыя раёны для арганізацыі новых школ. Ім былі дадзены шырокія паўнамоцтвы ў выбары месцазнаходжання школ і прызначэнні настаўнікаў. На працягу двух месяцаў гэтага года была адкрыта 101 школа, у тым ліку, 5 у Гродзенскай і 17 у Мінскай губернях [1, с. 15–20]. Дапамогу ў дадзенай справе аказаў літоўскі мітрапаліт Іосіф. Па яго ўказанні праваслаўныя святары павінны былі не толькі на месцах падтрымліваць камандзіраваных асоб, але і самі працаваць настаўнікамі ў новых школах [16, с. 107]. Ва ўсе ўрадавыя школы выкладчыкамі прызначаліся выхаванцы філасофскіх класаў Мінскай і Літоўскай духоўных семінарыяў, святары, дзядкі, прычотнікі, для якіх былі арганізаваны педагогічныя курсы ў Мінску і Вільні. Будучых настаўнікаў знаёмілі з метадамі навучання пісьму, чытанню і арыфметыцы. Ім гаварылася, што «вучэбнае начальства глядзіць на іх не як на звычайных настаўнікаў рускай граматы, але як на самых дзейных правадыроў рускіх ідэй, рускай адукацыі ў народзе» [1, с. 21]. У 1860-я гг. доля дзяржавы ў фінансаванні сельскіх вучылішчаў прыкладна складала 90 %. Гэта дазволіла стварыць сетку пачатковых школ, якія падпарадкоўваліся непасрэдна Міністэрству народнай асветы. Але расла таксама і колькасць грамадскіх школ, якія ва ўмовах адсутнасці земскіх устаноў адкрывалі і ўтрымлівалі самі сялянскія таварыствы. Для забеспячэння вучылішчаў педагогамі генерал-губернатар М. М. Мураўёў прапанаваў ствараць настаўніцкія семінарыі для падрыхтоўкі «рускіх настаўнікаў як праваднікоў і абаронцаў рускай народнасці». Для новай навучальнай установы (пачала працу з 1864 г.) абралі Маладзечна, дзе большасць насельніцтва было праваслаўным [22, с. 15].

Лічылася неабходным у каталіцкага духавенства «забраць» усялякі ўдзел у справе народнай адукацыі, даўшы права выкладаць толькі Закон Божы дзецям сваіх вернікаў. Падкрэслівалася, што акрамя праваслаўнага духавенства ніхто не павінен займацца навучаннем сялян без папярэдняга дазволу дырэкцыі народных вучылішчаў. Спецыяльны цыркуляр (1864 г.) прадугледжваў настаўнікаў «тайных школ» штрафваць у памеры 100 руб., а затым «браць іх пад арышт для далейшых распараджэнняў» [9, с. 51–53]. На барацьбу з тайным навучаннем урад прыцягваў і сельскіх настаўнікаў, якія павінны былі паведамляць уладам аб існаванні недазволеных школ [14, л. 65, 36]. Планавалася бясплатнае распаўсюджванне малітоўнікаў і рускіх

буквароў. Быў устаноўлены строгі кантроль за фондамі школьных бібліятэк, кніжнымі складамі і гандлярамі кніг [11, л. 1]. Але новыя навучальныя ўстановы сустрэлі «вельмі неспачувальна»: былі выпадкі, калі міравыя пасрэднікі і валасныя старшыні пры падтрымцы мясцовага насельніцтва і ксяндзоў закрывалі вучылішчы [20, с. 85].

У афіцыйных дакументах таго часу падкрэслівалася, што «пакласці канец палітычнай і рэлігійнай смуце» і забяспечыць умовы «паступовага правільнага развіцця на аснове карэнных гістарычных пачаткаў», важнае значэнне набывала «пытанне аб выхаванні» [10, л. 1]. Удзел моладзі ў паўстанні 1863–1864 гг. стаў падставай для закрыцця па палітычных матывах «найбольш аддаленых ад урадавага нагляду» Горы-Горацкага земляробчага інстытута, Віленскага дваранскага інстытута, Навагрудскай, Кейданскай, Панявежскай гімназій, а таксама Цельшэўскай і Свіслацкай прагімназій. Значна быў ўзмоцнены агульны паліцэйскі і інспектарскі кантроль над сярэдняй і пачатковай школай, паводзінамі вучняў [6, с. 126–127]. М. М. Мураўёў прапанаваў гімназіі пакінуць толькі ў губернскіх гарадах, дзе, з аднаго боку, пражывала значная колькасць рускага насельніцтва, і, з другога, існавала магчымасць дасканаллага кантролю за ажыццяўленнем усяго навучальна-выхаваўчага працэсу. Што ж датычылася павятовых гарадоў, то сярэдня навучальныя ўстановы маглі прадоўжыць сваю дзейнасць «толькі ў выключных выпадках» [12, с. 29].

Паралельна ішла распрацоўка праектаў статутаў і палажэнняў агульнаадукацыйных навучальных устаноў. Міністэрства асветы засяродзіла ў сваіх руках кіруючую і кантралюючую функцыі. Прадстаўніком царскай адміністрацыі і правадніком урадавай адукацыйнай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, уключаючы кадравую, з'яўляўся апякун Віленскай навучальнай акругі, перад якім была пастаўлена задача не толькі арганізацыі навучальна-выхаваўчай дзейнасці, але і «станаўлення культуры адукацыі, якой не аказалася ў ступені, неабходнай для стварэння дзеючай сістэмы асветы» [3, с. 159–160].

Правядзенне школьнай рэформы ў Беларусі з некаторымі асаблівасцямі у многім было абумоўлена грамадска-палітычнай сітуацыяй у краі. Зацверджанае 14 чэрвеня 1864 г. «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах» на беларускія землі не распаўсюджвалася. Яшчэ раней, 23 сакавіка 1863 г., былі прыняты «Часовыя правілы для народных школ у губернях: Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай» [2, с. 1–4], якія дзейнічалі да канца XIX ст. У 1866 г. кожная губерня Віленскай навучальнай акругі мела сваю дырэкцыю са штатам інспектараў, якая загадвала ўсімі пачатковымі вучылішчамі на яе тэрыторыі і ажыццяўляла пільны нагляд. Школа выкарыстоўвалася як сродак русіфікацыі краю і барацьбы з «паланізмам».

Новы апякун акругі І. Карнілаў адзначаў, «каб паказаць, да якой ступені край быў апалячаны, дастаткова сказаць, што нават цяпер у нашых гімназіях і прагімназіях на 240 настаўнікаў толькі 80 рускіх і немцаў; у сямі павятовых вучылішчах праэнт польскіх настаўнікаў такі ж, а ў парафіяльных вучылішчах амаль ўсе настаўнікі – палякі». На 1 студзеня 1864 г. са 114 настаўнікаў, якія служылі ў прыходскіх вучылішчах, 91 чалавек з іх па нацыянальнасці быў палякам. Ён лічыў, што настаўнікамі з Расіі павінны быць заменены ў першую чаргу ўсе выкладчыцкія месцы ў гімназіях, прагімназіях і трохкласных павятовых вучылішчах, бо «штодзённы досвед пераконвае, што дастаткова прысутнасці аднаго настаўніка-паляка, каб пазбавіць педсаветы ўсякай сілы і перашкаджаць узаемнаму даверу і абмену думкамі» [9, с. 82]. Абмяжоўваўся прыём ў сярэднія навучальныя ўстановы дзяцей польскай шляхты. У выніку з 1862 г. да пачатку 1866 г. колькасць праваслаўных вучняў ў гімназіях павялічылася на 33 %, а каталіцкай зменшылася на 56 % [18, с. 37].

Строгія меры прымаліся ў дачыненні педагогаў і навучэнцамі, якія падчас паўстання прадэманстравалі сваю нелаяльнасць да ўлады. Так, 19 чэрвеня 1864 г. апякун у лісце дырэктару Гродзенскай гімназіі рэкамендаваў «прапанаваць гг. Гедройцу і Бяляўскаму падаць прашэнні аб звальненні ад пасадак». Затым 18 ліпеня быў звольнены настаўнік французскай мовы Ю. Карэйва (яму было дадзена месца звышштатнага выкладчыка ў Кастрамскай гімназіі) і старшы настаўнік лацінскай мовы А. Гінтаўт (яму была прапанавана пасада ў Прывісленскім краі) [7, с. 65, 71]. Паўстанне 1863 г. паўплывала і на змену ў асабовым складзе служачых у Магілёўскай гімназіі [19, с. 141]. Сур'ёзныя кадравыя перастаноўкі былі зроблены таксама ў Слуцкай гімназіі з мэтай «замяніць мясцовых ураджэнцаў рэфарматарскага і рымска-каталіцкага вызнанняў настаўнікамі рускага паходжання і падпарадкаваць гэтую гімназію агульным правілам будовы навучальных устаноў краю» [5, с. 128]. Кадровая палітыка была ўзята пад асаблівы кантроль і ў жаночых сярэдніх навучальных установах. Педагогі-католікі ў абмежаванай колькасці дапускаліся толькі ў сферу прыватнай педагагічнай практыкі: яны атрымалі права працаваць у якасці дамашніх настаўнікаў дзяцей заможных бацькоў [8, с. 22].

Статутам 1864 г. у сярэдніх навучальных установах уводзіўся інстытут класных выхавальнікаў, якія павінны былі засяродзіць у сваіх руках выхаваўчыя функцыі, сачыць за паводзінамі сваіх падапечных. Цыркулярам ад 29 снежня 1864 г. яшчэ патрабавалася, каб наглядальніцы і класныя дамы, якія па ўстаноўленым парадку прысутнічалі ў класе падчас правядзення заняткаў, таксама ўважліва сачылі «за словамі выкладчыкаў і ў выпадку, калі заўважаць шкодны кірунак лекцый, адразу даводзілі б да ведама начальства». Інакш яны аб'яўляліся «саўдзельніцамі нядобранамерных выкладчыкаў» і неадкладна звальняліся з працы з пазбаўленнем права паступлення зноў на службу [14, л. 4].

Для замяшчэння настаўніцкіх пасадаў у гімназіях і прагімназіях асобамі рускімі і праваслаўнымі ў Маскоўскім, Казанскім і Харкаўскім універсітэтах былі заснаваны 60 стыпендый на гісторыка-філалагічных і фізіка-матэматычных факультэтаў. Студэнты-католікі на такія стыпендыі прэтэндаваць не маглі. Больш за тое, з 1864 г. асігнавана было «50 000 руб. на вытворчасць служачым па вучэбнай частцы асобам рускага паходжання дадатковага заробку ў памеры палавінных акладаў» [17, с. 466]. Аклады рускіх настаўнікаў былі павялічаны на 50 %, а пры прызначэнні на службу яны атрымлівалі падвойныя прагонны, дадаткова паўгадавы аклад заробку і грошы на арэнду кватэры. З найбольш здольных і дасведчаных людзей «чыста-рускага паходжання» праз «узмацненне грашовага ўтрымання» прапаноўвалася рэкрутаваць інспектараў і дырэктараў гімназій, чыноўнікаў дырэкцый народных вучылішчаў і служачых Віленскай навучальнай акругі [9, с. 39]. Выкладчыкі з Расіі ў асноўным атрымлівалі сваё прызначэнне ў гарадскія навучальныя ўстановы.

Такім чынам, сур'ёзнай перашкодай на шляху сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх зямель была адсталасць у сферы народнай адукацыі. Сучаснікі падкрэслівалі, што «невуцтва масы народа ёсць вельмі ўстойлівая, гістарычна ўспадкаваная традыцыя, якая трывала ўсталявалася на працягу многіх стагоддзяў» [13, с. 1–2]. Праводзячы кансерватыўны курс у школьнай палітыцы, урад клапаціўся перш за ўсё аб захаванні манархічных асноў дзяржаўнасці і манаполіі на адукацыю за маёмаснымі класамі. Асноўнай мэтай пераўтварэнняў, у тым ліку ў сферы асветы, было прыстасаванне існаваўшага самадзяржаўна-прыгонніцкага ладу да патрэб капіталістычнага развіцця краіны. Адукацыйная і кадравая палітыка 1860-х гг. характарызавалася дваістасцю, непаслядоўнасцю і большай рэакцыйнасцю ў параўнанні з іншымі губернямі Расійскай імперыі. Перадавая грамадскасць гучна заяўляла, што «лепшыя школьныя ідэі ва ўсіх краінах і ва ўсе часы нараджаліся і выспявалі ў нетрах рэвалюцыйнага патоку... Рабства ёсць антытэза нармальнай школе, якая патрабуе самых шырокіх гарантый правоў чалавека» [21, с. 9–10].

Бібліяграфічны спіс

1. *Белецкий, А. В.* Сороколетие русской начальной школы в Северо-Западном крае России. Вильно: тип. А. Сыркина, 1904. 64 с.
2. Временные правила для народных школ в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской // Циркуляр по управлению Виленским учебным округом за 1867 г. 1967. № 2. С. 1–4.
3. *Галиуллина, Р. Х.* Институт попечительства учебных округов России первой половины XIX в. в трудах историков // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания / сост. Р. Б. Казаков. М.: изд. Центр РГГУ, 2002. С. 159–162.
4. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г.: падручнік / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. 3-е выд. Мінск: Вышэйшая школа, 2007. 398 с.
5. *Глебов, И. А.* Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1901 гг. Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1903. 217 с.

6. Историческая записка о Мозырской прогимназии / сост. К. Шпаковский. Мозырь: тип. Х. В. Кугель, 1909. 150 с.
7. Исторический очерк Гродненской гимназии / сост. Е. Ф. Орловский. Гродно: типо-литография С. Лапина, 1901. 119 с.
8. *Киприанович, Г. Я.* К истории женского образования в Западной России. Вильна: Губ. тип., 1910. 68 с.
9. *Корнилов, И.* Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы по истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. СПб.: тип. А. Суворина, 1908. Вып. 1. 504 с.
10. ЛГИА. Ф. 576. Воп. 1. Спр. 120.
11. ЛГИА. Ф. 567. Воп. 1. Спр. 653.
12. *Миловидов, А. И.* Участие молодежи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений (по архивным материалам). Вильна: тип. «Русский почин», 1904. 39 с.
13. Народная школа в Государственной Думе // Русская школа. 1907. № 12. С. 1–25.
14. НИАБ. Ф. 2263. Воп. 1. Спр. 1.
15. НИАБ. Ф. 458. Воп. 1 Спр. 124.
16. *Родевич, М.* Белорусские народные школы. Б. м., Б. г. 119 с.
17. *Рождественский, С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. СПб.: Государственная тип., 1902. 785 с.
18. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Минск: Наука и техника, 1980. 224 с.
19. *Созонов, М. Л.* Историческая записка Могилевской мужской гимназии. 1809–1909. Могилев: Губ. тип., 1909. 213 с.
20. *Солоневич, Л. М.* Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования, 1802–1902. Гродно: Губ. тип., 1901. 106 с.
21. *Фальборк, Г. А.* Всеобщее образование в России. М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. 212 с.
22. *Ярушевич, А.* Молодечно и его учебные заведения: К пятидесятилетию Молодечненской учительской семинарии (1864–1914). Вильна: Русский почин, 1914. 70 с.

УДК 338(476)(091)"18/19"(043.3)

УПЛЫЎ МАДЭРНИЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ НА РАЗВІЦЦЁ ПРАМЫСЛОВАГА ПРАДПРЫМАЛЬНІЦТВА Ў БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

А. В. Бурачонак

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск,
burachonak@bsu.by*

Аўтарам выяўлены асноўныя фактары, якія прывялі да трансфармацыі эканамічнага жыцця ў беларускіх губернях. Ахарактарызавана праватворчая дзейнасць урада Расійскай імперыі, якая закранае пытанні арганізацыі прыватнага прадпрымальніцтва і яго падаткаабкладання. Вызначана роля асацыяванага капіталу і манапалістычных аб'яднанняў у развіцці гандлёва-прамысловага прадпрымальніцтва Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. У выніку аўтар прыходзіць да высновы аб тым, што пад уплывам мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі змяняліся формы і ўмовы